

מסורות אסלאמיות על ירושלים בין יהדות לנצרות

מרכז דיאלוג יהודי-נוצרי

חדית'ים (מסורות) של שבחי ירושלים היו ידועים ונפוצים כבר בתקופה האמיתית¹, אך רק מן המאה הי"א (המאה החמישית להג'רה) ידוע לנו על קבצים השייכים לסוג הספרותי של שבחי ירושלים.² חדית'ים אלה, המפורזים במאות חיבורים ערביים קדומים השייכים לסוגים ספרותיים שונים, אינם מייצגים רובד אחיד של לשון וסגנון והם משקפים מגוון רחב של צורות ותכנים ספרותיים.³ הניסיון לעשות את המסורות הללו בסיס למחקר היסטורי נתקל באלם יחסי אצל ההיסטוריונים הערבים הקדומים בעניין ירושלים, והוא מחייב ניתוח שיטתי על-פי אמות מידה שונות. בנוסף לתרומתן להבנת מעמדה של ירושלים באסלאם, מסורות שבחי ירושלים מלמדות על מגמות ותהליכים שליוו את עיצוב מערכת

ראה הנוסח האנגלי של המאמר: O. Livne-Kafri, 'A Note on Some Traditions of Faḍā'il al-Quds', *Jerusalem: Studies in Arabic and Islam*, 14 (1991), pp. 71-83. המאמר מוקדש בתורה לקרן פרנסיס גתר ז"ל למחקר על ירושלים.

- 1 ראה בעיקר: מ"י קיסטר, 'הערה על קדמותן של מסורות שבחי ירושלים', מ' שרון (עורך), סוגיות בתולדות ארץ-ישראל תחת שלטון האסלאם, ירושלים תשל"ו, עמ' 69-71.
- 2 ראה מאמרי 'על קדמותם של חיבורים המוקדשים לירושלים בספרות הערבית', קתדרה 44 (תמוז תשמ"ז), עמ' 21-26. החשוב מבין החיבורים הללו הוא: אבו אל-מעאלי אל-משרף בן אל-מרג'א בן אברהים אל-מקדסי, פצ'אאל בית אל-מקדס ואל-ח'ליל ופצ'אאל אש-שאם, מהדורת ע' לבנה-כפרי, שפרעם 1995 (להלן: אבן אל-מרג'א).
- 3 השווה מאמרי 'מסורות שבחי ירושלים - דוגמא לדיון במסורת הבודדת, ח'תאם אלקראאן (סיום קריאת הקוראן) בירושלים', מעוף ומעשה: בטאון מכללת אחוה, 3 (תשנ"ז), עמ' 107-109.

הערכים באסלאם הקדום, למשל בעניין היחס לקדושת מקום,⁴ על צמיחתה של החסידות המוסלמית הקדומה,⁵ על התפתחות מערכת היחסים בין השלטון לבין חכמי דת, על תפיסות למדניות כנגד אמונות עממיות⁶ ועל אופי קליטתה של מסורת ספרותית ורעיונית מן המורשת היהודית והנוצרית.⁷ בחלק מן המסורות באה לידי ביטוי הבעייתיות המיוחדת של דת המבקשת לגיטימציה אצל הדתות שקדמו לה, ובה בעת מבקשת להדגיש את ייחודה שלה. נראה כי מקומה של ירושלים בפולמוס של הנצרות כנגד היהדות⁸ היווה תקדים מסוים. בחרנו להציג כאן מספר מצומצם של מסורות המבליטות יסוד של ירושה אסלאמית של אתר המקדש, אך עלינו להדגיש כי הצגת הדברים עשויה להטעות אם לא נביא בחשבון שהיבט זה הוא רק צד אחד של תמונה רחבה ומורכבת.

אבן אל-מרג'א, מחברו של קובץ חשוב של שבחי ירושלים מן המחצית הראשונה של המאה הי"א,⁹ מצטט מסורת בשם יויד בן מִיִסְרָה,¹⁰ שחי בשלהי המאה הראשונה ובראשית המאה השנייה להג'רה:

אמרו השליחים לישו: משיח האל, הבט אל בית-המקדש, מה רב יופיו! אמר: אמן, אמן, באמת אומר אני לכם, אלוהים יתעלה לא ישאיר מן המסגד הזה אבן על אבן, אלא יהרוס אותו בשל חטאי אנשיו; הרי אין אלוהים עושה דבר באמצעות זהב ולא בכסף ולא באמצעות האבנים הללו אשר מעוררות את התפעלותכם; אהובים יותר מהם על אלוהים יתעלה הלבבות הישרים אשר באמצעותם יפריח אלוהים יתעלה את הארץ ובגללם תחרב הארץ...¹¹

מסורת זו מבליטה שני יסודות חשובים שאפיינו את יחסה של הנצרות לירושלים: נבואת ישו על חורבן הבית אשר לא תישאר בו אבן על אבן¹² היתה אבן יסוד בתפיסה הנוצרית של ירושלים, והיא

- 4 השווה: M.J. Kister, "You Shall Only Set Out for Three Mosques": a Study of an Early Tradition', *Le Muséon*, 82 (1969), pp. 173-196
- 5 ראה: ש"ד גויטיין, 'קרושתה של ארץ-ישראל בחסידות המוסלמית', ידיעות, יב (תש"ו), עמ' 126-120.
- 6 קיסטר (לעיל, הערה 4), עמ' 196-193; M. Perlmann, 'A Seventeenth Century Exhortation Concerning Al-Aqsā', IOS, 3 (1973), pp. 261-292
- 7 באשר למורשת היהודית ראה בעיקר: J.M. Hirshberg, 'The Sources of Moslem Tradition Concerning Jerusalem', *Rocznik Orientalistyczny*, 17 (1951-1952), pp. 314-350
על הלגיטימציה לקליטת חומר זה והמאמר, והמאבק שליווה את התהליך ראה: M.J. Kister, "Haddithū 'an Banī Isrā'īla wa-lā Haraja": a Study of an Early Tradition', IOS, 2 (1972), pp. 215-239
- 8 י. פראוור, 'הנצרות בין ירושלים-של-מעלה וירושלים-של-מטה', ירושלים לדורותיה: הכינוס הארצי הכ"ה לידיעת הארץ, ירושלים תשכ"ט, עמ' 179-192 [להלן: פראוור, הנצרות]; הנ"ל, ירושלים בתפיסת הנצרות והיהדות בימי הביניים המוקדמים, קתדרה 17 (תשרי תשמ"א), עמ' 40-72 [להלן: פראוור, ירושלים]. א' לינדר, 'ירושלים כמוקד של עמות בין יהדות לנצרות: היבטים אנטי-יהודיים בכנסית ירושלים למן המאה הרביעית', ב"ז קדר (עורך), פריקים בתולדות ירושלים בימי הביניים, ירושלים תשל"ט, עמ' 5-26 [להלן: לינדר, ירושלים כמוקד]; הנ"ל, 'ירושלים בין יהדות ונצרות בתקופה הביזנטית', קתדרה 11 (ניסן תשל"ט), עמ' 110-119 [להלן: לינדר, ירושלים בין יהדות ונצרות].
- 9 ראה עליו: אבן אל-מרג'א, הקדמת המהדיר, עמ' IV-I.
- 10 ראה עליו: מחמד בן אסמאעיל אל-בח'אר, את-תאריח' אל-כביר, חידר אאבאד 1360-1364, ה, עמ' 355; אד' ד'הבי, תאריח' אל-אסלאם, ה, קהיר 1367-1369, עמ' 18.
- 11 אבן אל-מרג'א, עמ' 230, מסורת 340; השווה: אבו בכר אל-ואסטי, פצ'אאל אל-בית אל-מקדס, מהדורת י' תסון, ירושלים 1979, עמ' 60, מס' 95, [להלן: אל-ואסטי].
- 12 מתי כד, ב; מרקוס יג, ב; לוקס כא, ו.

שבה ועלתה במשך הדורות 'כהוכחת אמיתותה של הנצרות המשתמעת משלילתה של היהדות',¹³ לנוכח חורבנו של בית המקדש והריסותיה של העיר היהודית.¹⁴

חלקה השני של המסורת רומז לנקודת הראות שלפיה הנצרות יורשת את ישראל 'על-פי הרוח' ואיננה נזקקת עוד לשעבוד החוק של הברית הישנה, אשר פולחן המקדש עומד במרכזו.¹⁵ עניין זה מובלט במסורת אחרת, המתארת את גורלם של בני ישראל כגלגל חוזר של חטא ועונש, תשובה ומחילה, ובסיומה נאמר כי 'אללה מאס במצוות התורה' (רפצ' פראאצ' את-תוראה) ובני ישראל נפוצו לכל קצות הארץ.¹⁶

יזיד בן מִיִּסְרָה מתואר כמטיף, סגפן ובעל יכולת התבוננות פנימית עמוקה (ואעט', זאָהד ועארף)¹⁷ והמסורת הנזכרת שיוחסה אליו משקפת מגמה מסוימת בסגפנות ובמיסטיקה המוסלמית: להעדיף התבוננות פנימית על פני פולחן במקום מסוים. נראה כי מגמה זו קשורה לגישה דומה בנצרות הבאה לביטוי למשל בדברי הירונימוס כי 'טרקלינו של רקיע נפתח מירושלים, כשם שהוא נפתח מכריטינה, יען כי מלכות האלוהים מצויה בתוכנו'.¹⁸

אף-על-פי שירושלים, כמו מכה, מילאה תפקיד חשוב אצל סגפנים ומיסטיקנים מוסלמים,¹⁹ אפשר בכל זאת למצוא גם גישה אחרת, למשל בדברי המשורר התורכי הצופי יוֹנֵס אַמְרָה (מת 1321 לסה"נ): 'בבקשך את האלוהים, חפש אותו בלבבך, הוא איננו בירושלים, לא במכה ואף לא בחג'.²⁰ גישה זו היא למעשה קדומה מאוד. מסורת בשם עבדאללה בן הַבְּיִרָה²¹ אומרת: 'אבו אד-דַּרְדָּא²² כתב אל סַלְמָאן [אל-פארסי]²³ לאמור: בוא נא אל ארץ הקודש [אל-אַרְצ' אל-מַקְדָּסָה] וארץ הג'האד והוא כתב אליו כי הארץ איננה מקדשת איש ואין אדם מתקדש אלא באמצעות מעשיו'.²⁴ חדיית' זה עשוי

13 פראוור, הנצרות עמ' 180.

14 השווה: פראוור, ירושלים, עמ' 47, 55, 62; לינדר, ירושלים כמוקד, עמ' 9-10.

15 פראוור, הנצרות, עמ' 180-181.

16 אבן אל-מרג'א, עמ' 31, מס' 20.

17 תאריח' אל-אסלאם (לעיל, הערה 10), עמ' 18.

18 פראוור, ירושלים, עמ' 54-55; והשווה: שם, עמ' 56, 60; וכן: ג' סטרומזה, 'איזו ירושלים?', קתדרה 11 (ניסן תשל"ט), עמ' 119-124.

19 גויטיין (לעיל, הערה 5).

20 מצוטט בתוך: A. Schimmel, *Mystical Dimensions of Islam*, Chapel Hill 1975, p. 106.

21 מת בשנת 127 להג'רה. ראה עליו: אבן סער, כתאב אט-טבאקאת אל-כביר, ז, ב, ליידין 1904, עמ' 201. אל-בח'ארי (לעיל, הערה 10), ה, עמ' 222; אבן אבו ח'אתם אר-ראזי, כתאב אל-ג'רה ואת-תעדיל, ב, ב, חידר אאבאד 1371-1373 (ה), עמ' 194.

22 מת בשנת 32 להג'רה. ראה עליו: A. Jeffery, 'Abū l-Dardā', *EF*, I (1960), pp. 113-114.

23 מת בשנת 36 להג'רה. ראה עליו G. Levi Della Vida, 'Salmān al-Fārisī', *EF*, IV (1934), pp. 116-117.

24 אבן אל-מרג'א, עמ' 180, מס' 253, וראה גם המקורות המצוטטים שם. גויטיין הביא דוגמה מקבילה הנוגעת לכעבה, ובה מועלית דמות הצדיק למעמד חשוב 'אפילו ממקדש האסלאם' (ראה: גויטיין [לעיל, הערה 5], עמ' 123). ראה גם: אבו טאלב אל-מכּי, קות אל-קלוב, קהיר 1381/1961, עמ' 248, שורה 10; ח' לצרוס-יפה, 'הפרובלמאטיקה הדתית של העליה לרגל באסלאם', דברי האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, ה, 11 (תשל"ו), עמ' 239; G.E. von Grunebaum, 'The Sacred Character of Islamic Cities', A. Badawi, (ed.), *Mélanges Tāhā*; Husain, Le Caire 1962, p. 34, n. 37.

להיכלל בגוף מסורות גדול הנוגע לקדושת סוריה וארץ-ישראל ולמאבק נגד הביזנטים.²⁵ הנטייה הפרו-אמיית המתלווית לחלק מן המסורות הללו²⁶ אין בה לבטל את המגמה הדתית המשתקפת בהם.²⁷

גישה נוצרית אחרת לירושלים, האנטגוניזם לעיר היהודית 'הורגת נביאיה',²⁸ גם היא משתקפת במסורת המוסלמית. על-פי מסורת מוסלמית המזבלה שעל הר הבית הוקמה בידי הנוצרים 'מתוך התנגדות ליהודים'²⁹ (אותה מזבלה שהנציחה את השפלת הישות הדתית והלאומית היהודית).³⁰ על-פי המסורת אמר הקיסר הביזנטי הרקליוס לאנשיו כי ראוי שייהרגו על המזבלה הזו 'משום קדושת המסגד הזה שחיללתם, כפי שבני ישראל נהרגו בשל דם יחיא בן זכריא [יוחנן המטביל].'³¹ גם במסורת על כיבוש ירושלים בימי נבוכדנאצר נזכר הרצח של יחיא בן זכריא כסיבה להרג שלא פסק עד שדם זכריא הרוחח יצא מן העיר.³² למרות מקורה היהודי של אגדת 'דם זכריא', דומה כי זיהויו של יחיא בן זכריא (כבר בקוראן) עם יוחנן המטביל (ששם אביו היה זכריא) מעורר אסוסיאציה חזקה להשפעה נוצרית בתפיסת העונש לירושלים ההורגת נביאיה, תוך זיהויו זכריא בן ברכיה הכוהן שנרצח בין ההיכל למזבח³³ עם זכריא בן יהוידע הכוהן שנרצח בפקודת המלך יואש בבית-המקדש.³⁴

- 25 השווה למשל מאמרי 'על ירושלים באסלאם הקדום', קתדרה 51 (ניסן תשמ"ט), עמ' 41-44.
- 26 גולדזיהר ראה בחדית 'ארץ הקודש' (ראה לעיל, הערה 24) השתקפות למתח בין סוריה האומיית לחג'אז. ראה: מצוטט בסיטואציה ברורה של עימות בין מעאוויה החליף האומיי הראשון, לאנשי עראק. ראה: אבן אל-פיקת, כתאב אל-בלדאן (BGA), לידן 1885, עמ' 115.
- 27 גויטיין דחה את האפשרות שברקע יצירתן של המסורות הללו עמדו מניעים פוליטיים. ראה: גויטיין (לעיל, הערה 5), עמ' 123.
- 28 השווה: פראוור, ירושלים, עמ' 54.
- 29 אבן אל-מרג'א, עמ' 51-52, מס' 38.
- 30 השווה: 'פראוור, לבטי הנוצרים במימוש תביעתם לירושל עיר הקודש', קתדרה 11 (ניסן תשל"ט), עמ' 136; ובעיקר: הנ"ל, ירושלים, עמ' 51.
- 31 בהמשך המסורת מצווה הרקליוס לנקות את המזבלה. מעניין לציין כי קיימות מסורות נוספות המנסות להעמיד את דמותו של הרקליוס באור חיובי (לצד הדגשת דו-פרצופיותו ביחס לבשורתו של מחמד. ראה: אבן אל-מרג'א, עמ' 169, מס' 232). מסורת אחת שכותרתה: 'שער העוסק בזה ההולך לירושלים מתוך הודיה לאללה יתעלה בשל מצוקה שהוסרה ממנו' מספרת על הקיסר הרקליוס שהלך ברגליו מחמץ לירושלים מתוך הודיה לאלוהים על ניצחונו בלחימה בפרסים. ראה: אבן אל-מרג'א, עמ' 168, מס' 232; השווה: אל-ואסטי, עמ' 64, מס' 101 (גם על שלמה המלך נאמר כי 'כאשר אללה השיב לו את מלכותו הוא הלך ברגליו מאשקלון לירושלים...'; ראה: אל-ואסטי, עמ' 25, מס' 33 והמקורות המצוטטים אצלו; אבן אל-מרג'א, עמ' 169, מס' 233). מסורת נוצרית מן המאה התשיעית מתארת את כניסתו של הרקליוס לירושלים באותו מסע מתוך זיקה לדמותו של ישו וברוח ניצחון אסכטולוגי. ראה: א' לימור, 'מסורות נוצריות של הר הזיתים בתקופות הביזאנטית והערבית', עבודת גמר, האוניברסיטה העברית לירושלים, 1978, עמ' 59-60. זיקה ברורה למסורת זו מצויה בתיאור כניסתו של החליף עמר לירושלים לאחר כיבושה. ראה: אבן אל-מרג'א, עמ' 45, מס' 36.
- 32 אבן אל-מרג'א, עמ' 29, מס' 20.
- 33 מתי כג, לה; לוקס יא, נא.
- 34 דבריי-הימים כ, כד, יז-כב. וראה: לימור (לעיל, הערה 31), עמ' 118; ובעיקר: ח' שוארצבאום, 'חורבן בית המקדש במסורת האיטלאם', ספר אדם-ג'ח בראון, ירושלים 1969, עמ' תל-טסג, ובמיוחד עמ' תמא, הערה 9; וכן: G. Le Strange, *Palestine under the Moslems*, London 1890, p. 111

מוטיב הדם בירושלים נקשר גם למרטירולוגיה השיעית. מסורת בשם אֶזְרָהִי³⁵ מספרת כי 'כאשר נהרג אל־חֶסֶן בן עלי, לא היו מרימים בירושלים אבן שלא נמצא דם טרי תחתיה'.³⁶ קיימת במסורת המוסלמית הקבלה בין דמותו של אל־חֶסֶן ליוחנן המטביל,³⁷ וייתכן כי 'ירושלים הורגת הנביאים' מזוהה כאן עם ירושלים האמריית הקוטלת את קדושי השיעה. מסורת דומה מתייחסת לעלי, אבי אל־חֶסֶן, ומובלט בה חששו של הח'ליף האמיי עבד אל־מלכ בן מרוּאן מתפוצתה של מסורת מעין זו.³⁸ אפשר לקשור לעניין זה 'ציטוט מן התורה' כי 'ירושלים היא כוס זהב מלאה עקרבים'.³⁹ בדברי פרשנות נאמר:

והכוונה ב'עקרבים', ואלוהים הוא היודע, לבני ישראל אשר היו עושים בה מעשים של פריקת עול כנגד אלוהים ואין לבני האומה הזו [המוסלמים] חלק בכך משום שהוא אמר 'מלאה עקרבים', ופשט הדברים מוכיח שהם היו מצויים באותו הזמן [שבו נאמרו הדברים]. אילו הכוונה היתה לאנשים מן האומה הזו היה אומר: אני אמלא אותה עקרבים, כדי שיתייחס לזמן עתיד, ואלוהים הוא היודע.⁴⁰

הרושם הוא שהדימוי המקראי של בבל לכוס זהב ('כוס זהב בבל ביד ה') הועבר לירושלים, במעין מעתק אנטי יהודי.⁴¹

אמונות עממיות ובניית עיר נוצרית בירושלים בידי קונסטנטינוס במאה הרביעית, ובמיוחד הקמתה של כנסיית הקבר, יצרו בנצרות סתירה מסוימת למשמעות הרוחנית של ירושלים על־פי התפיסה הפאולינית.⁴² הר הבית הפך אז למזבלה של העיר הנוצרית ואלמנטים מקודשים הועברו ממנו

35 מת בשנת 123 או 124 להג'רה. ראה עליו בדיון על הקמת כיפת הסלע אצל גולדציהר (לעיל, הערה 26), עמ' 44.
36 אבן אל־מרג'א, עמ' 170, מס' 235; 'פצי'אל בית אל־מקדס ואש־שאם' (אנונימי), כ"י קמברידג' Qq91/2, דף 84; אל־ואסטי, עמ' 55, מס' 83 והמובאות המצוטטות שם.

37 ראה: אל־אצטח'יר, כתאב מסאלכ אל־ממאלכ (BGA), ליידין 1938, עמ' 175, שם מסופר על הוקעת ראשיהם של אל־חֶסֶן בן עלי ויוחנן המטביל בשער ג'ירון בדמשק. וראה במיוחד: א' רובין, 'הנביא מחמד בספרות החדית' הקדומה', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל־אביב, 1976, עמ' 130.

38 אבן אל־מרג'א, עמ' 170, מס' 234. חששו של עבד אל־מלכ מודגש במיוחד על־פי אל־חאכם אֶנ־ניסאבורי, אל־מסתרך עלא אצ־ח'יחין, ג, חידר אאבאד 1332-1344, ג, עמ' 13. ראה גם: אל־ואסטי, עמ' 55, מס' 83, הערה 4; והשווה מאמרי 'השיעה הקדומה ועמדתה כלפי ירושלים', בטאון למורה לערבית, 14-15 (1995), עמ' 132.

39 אל־ואסטי, עמ' 59, מס' 93 והמקורות המצוטטים שם.

40 אבן אל־מרג'א, עמ' 231, מס' 341. השווה: אבן אד־דיבע, תמייז אט־טיב, קהיר 1347, עמ' 52; אל־ג'ראחי, כשף אל־ח'פאא ומזיל אל־אלבאס, א, קהיר 1351-1352, עמ' 291. אס־סח'אוי, אל־אעלאן לתוביח', דמשק 1349, עמ' 137; אל־אקארי, אל־מצנוע פי מערפת אל־חדית' אלמוצ'וע, חלב 1389/1969, עמ' 50; מקדסי, הגאוגרף הידוע מן המאה העשירית, צירף לחדית' הזה תיאור מגרעותיה של ירושלים בימיו. ראה: אל־מקדסי, אחסן את־תקאסים פי מערפת אל־אקאליים, מהדורת דה חויה, ליידין 1906, עמ' 167.

41 ירמיה נא, ז. ראה גם דברי הרב מימון כי 'נקראת ירושלים בשם גביע, כי אומות העולם ישתו מתוכה כוס של פורענות'. י"ל מימון, 'ירושלים בתלמוד ובמדרש', י' גלים ומ"ח קצנלבוּגן (עורכים), ירושלים עיר הקודש והמקדש, ירושלים תשל"ז, עמ' 21 (ללא סימוכין), והשווה סוף הפסוק שם וכן תיאור בבל בהוּן יוחנן יז, ב; יח, ג-ו.

42 פראוור, הנצרות, עמ' 184. מעניין לציין כי התפיסה המוסלמית בדבר ירושלים של מעלה, אף־על־פי שהיא מושפעת גם מן המסורת הנוצרית, איננה משקפת בדרך כלל את הניגוד בין הנצרות ל'הברית הישנה'. בעניין זה ראה מאמרי 'ירושלים - טבור הארץ במסורת האסלאם', קתדרה 69 (תשנ"ד), עמ' 97-101; השווה: פראוור (שם), עמ' 181; א"א אורבך, 'ירושלים של מטה וירושלים של מעלה', ירושלים לדורותיה: הכינוס הארצי הכ"ה לידיעת הארץ, ירושלים תשכ"ט, עמ' 161.

לכנסיית הגולגותא.⁴³ ביטוי מוחשי לכך מצוי באחת מן המסורות המוסלמיות.⁴⁴ על-פי אותה מסורת הנוצרים ניסו לשווא לקומם את בית-המקדש מעל ל'סלע'.⁴⁵ לאחר שלושה ניסיונות כושלים הופיע איש זקן ואמר:

המקום הזה ואנשיו כבר קוללו בעבר, והרי אל-קֶדֶס [הקודש] נלקח והועבר אל המקום הזה, והוא הצביע בידיו אל המקום אשר הם בנו בו [לאחר מכן] את כנסיית הקבר... והוא ציווה עליהם לעקור את הסלע [הצחירה] וכי יבנו מאבניו את המקום אשר הוא הראה להם... והם החריבו את המסגד [על הר הבית] ונשאו את העמודים ואת הכלים שהיו שם, ודברים נוספים, ובנו באמצעותם את הכנסייה שלהם ואת הכנסייה אשר בעמק יהושפט. והוא אמר להם: כאשר תסיימו זאת, החריבו אותו ועשו אותו מובלה... כך היה עד אשר אללה שלח את מֶחְמַד - תפילת אללה עליו, והוא הובא אליו במסע לילה...⁴⁶

הופעת האסלאם שמה קץ, על-פי מסורת זו, לתקופת השפלתו של הר הבית. ה'שיבה' המוסלמית להר הבית (כך היה עד אשר אללה שלח את מֶחְמַד) הפכה אותו, ובמיוחד את אבן השתייה, למוקד שנקשרו בו מסורות קדומות (לעיתים מעובדות), ובה בעת - גם בעקבות התפיסה הקוראנית הקושרת את אברהם וישמעאל עם בניית הכעבה - נקשרו יסודות יהודיים למכה ולאטרי הפולחן של עולי הרגל בתג'או. בסוג מסוים של פרשנות לכתבי הקודש היהודיים (אולי במעין רוח של טיפולוגיה נוצרית) ירושלים שבנבואת ישעיה אף הופכת להיות מכה, ערש האסלאם.⁴⁷

במסורת המיוחסת לוהב בן מנבה,⁴⁸ והמבארת את חזון ישעיה (בפרפרוזה), מתקשר 'משא בעו ב'

43 פראוור, הנצרות, עמ' 181; הנ"ל, ירושלים, עמ' 55-57.

44 אבן אל-מרג'א, עמ' 38, מס' 29 וראה המקורות המצוטטים שם. ראה גם: E. Sivan, 'The Beginning of the Faḍā'il al-Quds Literature', IOS, I (1971), p. 69

45 המסורת מביאה אולי הרחוק לניסיונות של יוליאנוס 'הכופר' לבנות את בית-המקדש (ראה: לינדר, ירושלים כמוקד, עמ' 11), ואולי אף לסיפור הקמתה של כנסיית הנאה.

46 אבן אל-מרג'א (לעיל, הערה 44).

47 בדומה לנצרות, שביקשה הוכחות לאמיתותה בכתבי הקודש היהודיים, כך גם באסלאם חיפשו את הסימנים לבשורתו של מֶחְמַד בכתבי אהל אל-פֶּתָאב (אנשי הספר) - 'ישעיה הוא זה אשר בישר על בואו של הנביא [מֶחְמַד] עליו השלום ובישר על בוא ישו עליו השלום', אבן אל-מרג'א, עמ' 30, מס' 20, שו' 10. השווה: מאתל בן סלימאן (מת 768/150), תפסיר, כ"י סראי אחמד III, מס' 24, כרך א, דף 6/ב; אבן קְתִיבָה, כתאב אל-מעארף, קהיר 1934, עמ' 23; אבן חנבל, מסנד א, קהיר 1313, עמ' 461; עלי בן ברהאן אד-דין אל-חלבי, אנסאן אל-עיון פי סירת אל-אמין ואל-מאמון, אס-סירה אל-חלביה, א, קהיר 1320, עמ' 202; אבן ג'ריר אס-טברי, תאריח' אר-רסל ואל-מלוך, מהדורת דה חויה, לידן 1879-1901, ב, עמ' 638; אבן אל-ג'ווי, אל-ופא באַחְוֹאל אל-מצטפא, א, מהדורת מצטפא עבד אל-ואחד, קהיר 1969/1386, עמ' 36 ואילך (מצטט בעיקר את אבן קְתִיבָה); הפתיחה לברכת משה (יה' מסיני בא ורח משעיר למו הופיע מהר פארן', דברים לג, ב) מופיעה בדברי פרשנות כך: האם לא מצוי בתורה, 'אלהים בא מהר סיני ורח מהרי שְעֵבוֹן והאיר מהרי פארן'... ומה שאמר ('אלוהים בא מהר סיני') פירושו שאלוהים דיבר אל משה עליו השלום על הר סיני ('וורח מהרי שְעֵבוֹן'). כלומר מהרי ירושלים, רוצה לומר ואלוהים הוא היודע בכך ששלח את המשיח [ישו], (והאיר מהרי פארן) באמצעות מוחמד עליו השלום. אבן אל-מרג'א עמ' 266, מס' 402, הציטוט המקראי וזהה בידי י' חסון, 'ספרות שבהי ירושלים באסלאם'. שרון (לעיל, הערה 1), עמ' 48, הערה 7. והשווה: מֶחְמַד בן אל-חסין אלאחר אל-עאמלי, את'באת אל-הדאה באג-נצוץ ואל-מעג'וזאת, א, קם [חש"ד], עמ' 398-399; אל-ופא (שם), עמ' 62; M. Perlmann, 'Polemics between Islam and Judaism', S.D. Goitein (ed.), Religion in a Religious Age, Cambridge 1974, p. 114 מסר לידי פרופ' ח' בן-שמאי.

48 ראה עליו: J. Horowitz, 'Wahb b. Munabbih,' EI', IV, 1934, pp. 1084-1085

(ישעיה כא, יג-טו) לניצחונם של חברי מחמד בקרב בְּכָר. ⁴⁹ הפרשן ממשיך שם בביאור לישעיה לה, ו-ט ('כי נבקעו במדבר מים' וגו') כנבואה לביטחון בדרכי החג', ולאחר מכן חוזר לפסוק ב ('כבוד הלבנון נתן לה, הדר הכרמל'), הכרמל והלבנון מתפרשים כאש-שאם וירושלים 'רוצה לומר אתן את הכבוד אשר היה שם באמצעות ההתגלות והופעת הנביאים, למדבר, באמצעות החג' ועל-ידי הנביא

עליו השלום'. ⁵⁰ בהמשך מתייחס הפרשן לישעיה ס, יא ('ופתחו שעריך תמיד יומם ולילה לא יִסְגְּרוּ'), ומוסיף: 'יעשו אותך לקַבְּלָהּ [כיוון התפילה] ותיקראי לאחר מכן עיר האלוהים' (השווה ישעיה, ס, יד: 'וקראו לך עיר ה' ציון קדוש ישראל'). בדברי ביאור נאמר שם כי מדובר בהטיית הקבלה בידי מחמד מירושלים למכה. ⁵¹

במקום אחר מצוטטת נבואה כי 'אללה יגרום להופעתו של כתר מהולל [אֶפְלִיל מִחֻמּוּד] בציון'; בפירוש שם: 'זהכתר משמעותו ראשות, ומהולל [מִחֻמּוּד] - הוא מחמד...'. ⁵² וכן בביאור לישעיה כת, טז ('לכן כה אמר ה' אלהים הנבי יִסְד בציון אבן אבן בחן פנת יקרת מוסד') ציון, 'עיר האלוהים', היא מכה, ערש פעולתו של נביא האסלאם. ירושלים מועתקת לערב והאבן היא על-פי דברי הפרשן האבן השחורה שבפינת הכעבה. ⁵³

המסורות שזכרו משקפות בחלקן ירושה של תפיסות נוצריות והתמודדות של הנצרות עם מורשת היהדות; במסורות אחרות נמצא הד למאוויהם של יהודים לירושלים של מטה ולבית-המקדש, כמיהה לקניין פיסה ממש בהר הבית, הכרוך גם בשלטון מדיני. סוג זה של ירושה היה קשור בחלקו בדמויות של מומרים יהודים שהתאסלמו, וכיבוש סוריה וארץ-ישראל תוארו למשל בידי המוסלמים בדימויים מקראיים: 'הנביא אמר: זמן קצר לאחר מותי אש-שאם תיכבש עבור אנשי. כאשר אללה יכבוש את אש-

לוח עץ מגולף
ממסגד אל-אקצא
(על-פי המילטון)

49 אבן אל-מרג'א, עמ' 32, מס' 21.

50 השווה: אל-ופא (לעיל, הערה 47), עמ' 71.

השווה: שם, עמ' 70.

51 את'באת (לעיל, הערה 47), עמ' 399, השווה: U. Rubin, 'Places of Worship in Mecca', [mimeographed], n. 192.

52 אל-ופא (לעיל, הערה 47) עמ' 69; והשווה: רובין (לעיל, הערה 52), הערה 193. נוי מקשר את הפסוק הזה לאבן

השתייה, ראה במאמרו 'אבן השתיה וראשית הבריאה', ולירושלים: דברי ספרות והגות לכבוד ירושלים

המשוחררת, ירושלים תשכ"ח, עמ' 362-363; על שכם כירושלים על-פי תפיסה שומרנית ראה: אל-אצטח'די

(לעיל, הערה 37), עמ' 58; ועל זיהוי ציון עם ביונץ ('צהיון היא אר-רום') ראה: יאקות, מעגים אל-בלדאן, ג,

בירות 1957, עמ' 436.

שאם וירושנה למוסלמים⁵⁴; 'אללה יכבוש את אש-שאם עבורכם מאל-עריש ועד הפרת'.⁵⁵ אמנם על-פי מסורת אחת זכות הקניין על 'ארץ הקודש'⁵⁶ איננה עומדת לנצה, אף לא למוסלמים. המסורת מבליטה יסוד של ירושה: היהודים חטאו ונענשו, הנוצרים באו במקומם ואיבדו את זכותם; האסלאם יורש את אלה ואת אלה.

הרקליוס אמר: ...אללה שיכן בה [באש-שאם] את בני ישראל והם היו תושביה במשך זמן מסוים, אחר כך הם השחיתו וקלקלו והוא בחן אותם והוציאם ממנה ושיכן בה אותנו [הנוצרים] אחריהם ואנו שכנו בה פרק זמן מסוים. אחר כך הוא בחן אותנו ומצא כי שיחתנו וקלקלנו והוא הוציא אותנו ממנה ושיכן אתכם בה כמקום מושב לערבים. ואם תיטיבו, הרי תהיו תושבים בה, ואם תשחיתו ותקלקלו, הוא יוציא אתכם ממנה כפי שהוציא את אלה שקדמו לכם.⁵⁷

חיבורים ערביים מכילים מסורות רבות על בית-המקדש היהודי. כמה מהן משמרות את הכאב על חורבן הבית וציפיות להקמתו מחדש. על-פי פירוש קוראני הנוצרים מואשמים כי סיעו לנבוכדנאצר⁵⁸ להחריב את בית-המקדש ובשל כך נענשו בהשפלה תחת שלטון האסלאם.⁵⁹ המאבק בביזנטים הוביל לפירוש כי הביזנטים (אר-רום) הם אלה אשר קלונם בעולם הזה⁶⁰ יהיה כיבוש קונסטנטינופול בימיו של המהדי (המשיח המוסלמי).⁶¹

מסורת המיוחסת לנביא מחמד אומרת: 'טיטוס בן אספסיאנוס [טטרי בן אשמאנוס] פשט על בני ישראל, ושבה אותם ושבה את קישוטי בית-המקדש והעלה אותו באש ונשא ממנו בים אלף ותשע

54 אבן אל-מרג'א, עמ' 237.

55 שם, עמ' 238.

56 ההבטחה לבני ישראל כי יירשו את ארץ הקודש (בחלום יעקב) מצוטטת בחיבורים ערביים שונים. ראה: אבן אל-פקיה (לעיל, הערה 26), עמ' 95; מג'יר אד-דין, אל-אנס אל-ג'ליל, א, קהיר 1283, עמ' 8-9, 61-62; אל-כנג'י, פצ'אלל בית אל-מקדס, כ"י טובינגן, 26, דף 89א; מצטפא אסעד אל-לקימי, לטאאף אל-אנס אל-ג'ליל, כ"י האוניברסיטה העברית, אוסף יהודה, 807, דף 7א; אבן אל-מרג'א, עמ' 17, מס' 10; עמ' 335, מס' 544.

57 אבן אל-מרג'א, עמ' 319-320, מס' 529. השווה *Rashi's Commentary*, trans. A.M. Silbermann, London 1929, p. 2 (ההפניה לפירוש רש"י נמסרה לי בידי עודד עיר-שי).

58 נבוכדנאצר מוצג במסורת כמי שקרא אל דת הייחוד ואמר: 'כל אלוה בטל מבלעדי אלוהי השמים... ונאמר לך: הב: האם אכן הוא מת כמאמין? אמר: מצאתי את אֶהָל אל-כתאב חלוקים לגביו. חלקם אמרו שהוא האמין בטרם מת וחלקם אמרו: הוא הרג את הנביאים ושרף את הספרים והחריב את בית-המקדש...'. ראה: אבן אל-מרג'א, עמ' 36, מס' 26; השווה: אבו נעים אל-אצפהאני, חלית אל-אוליאא, ד, קהיר 1322, עמ' 64. הניסיון לטהר את דמותו של נבוכדנאצר כממלא שליחות אלוהית קשור גם בתפיסה יהודית; ראה למשל: שוורצבאום (לעיל, הערה 34), עמ' תנא, הערה 37. אך אולי ניכרת כאן תפיסה נוצרית ביחס להדריוס, אספסינוס וטיטוס, ראה: לינדר, ירושלים כמוקד, עמ' 8-10. פראוור, ירושלים, עמ' 62. על עירוב אגדות הקשורות בנבוכדנאצר ואספסינוס ראה: שוורצבאום (שם), עמ' תמג-תמד.

59 אבן אל-מרג'א, עמ' 40, מס' 30 (לסורה ב, קיד; ט, כט).

60 סורה ב, קיד.

61 ג'לאל אד-דין אס-סיוטי, 'אל-ערף אל-ירדי פי אח'באר אל-מהדי', אט-טברי אל-האוי ללפתאוא, ב, קהיר 1351, עמ' 213. השווה: מקאתל בן סלימאן (לעיל, הערה 47), דף 2א; טברי, ג'אמע אל-ביאן, א, קהיר 1373/1954, א, עמ' 497; אל-ביצ'אוי, אנואר את-תנויל ואסראר את-תאויל, א, לייפציג, 1846, עמ' 80; טברסי, מג'מע אל-ביאן פי תפסיר אל-קראאן, א, ביירות 1954, עמ' 428. מסורת אחרת מנבאת חורבן לקונסטנטינופול משום ששמחה לאיד עם חורבן בית אל-מקדס. ראה: אבן אל-מרג'א, עמ' 231, מס' 342; השווה גם: שוורצבאום (לעיל, הערה 34), עמ' תמג, ושם מצוטט כי 'הרומיים עזרו לו לנבוכדנאצר להחריב את בית-המקדש, כיוון שבני ישראל הרגו את יתיה בן זכריה'.

מאות ספינות, עד שהביאם לרומא, ואמר חדי'פה: ⁶² ושמעתי את שליח אללה עליו השלום אומר: המהדי יוציא זאת [את אוצרות המקדש] עד שיביאם לירושלים'. ⁶³

מסורות נוספות כורכות את בניין המקדש במציאות של עליית האסלאם, אולי כהד למתח אסכטולוגי בחוגים של יהודים מתאסלמים. ביטוי לכך מצוי במסורת המופיעה אצל אבן סעד (מת 230/845): 'אללה התגלה ליעקב ואמר: אני אקים מבין צאצאיך מלכים ונביאים, עד אשר אשלח את הנביא של הבית המקודש [במכה] שאומתו תבנה את ההיכל [הַיְיִפֶּל] בירושלים, והוא חותם הנביאים ושמך אחמד'. ⁶⁴

בשם כעב אל-אחבאר, היהודי המומר, ⁶⁵ כבר מדובר על מעין ברית חדשה עם אומתו של מחמד: 'הבית הזה [בית המקדש] קבל בפני אללה יתעלה על החורבן ואללה נגלה אליו לאמור: הנני מגלה לך תורה חדשה, כלומר קוראן, ותושבים חדשים, כלומר אומתו של מחמד עליו השלום, הם יחושו אליך כמעוף הנשר ויתגעגעו אליך כפי שהיונה כמהה אל ביציה, וייכנסו אליך כשהם כורעים ומשתחוים'. ⁶⁶

במסורת אחרת, קונקרטיית יותר, המיוחסת אף היא לכעב, מסופר עליו כי הוא

מצא כתוב באחד הספרים: [התבשרי] ⁶⁷ ירושלים [אירושלים] והיא בֵּית אל-מִקְדָּשׁ והסלע [הצח'רה] ויש קוראים לה ההיכל [אל-הַיְיִפֶּל] אני אשלח אליך את עבדי עבד אל-מלך והוא יבנה אותך ויקשטך. ואני אשיב לירושלים את שלטונה כבראשונה ואכתיר אותה בזהב ובכסף ובפנינים. ואשלח אליך את ברואי ואציב על הסלע את כס כבודי, אני הוא האלוהים הרבון, ודוד מלך בני ישראל. ⁶⁸

במסורת זו יש ביטוי מובהק למאווייהם של יהודים הכורכים את בניית המקדש גם בחידוש השלטון הגשמי; ההיכל מזוהה עם בניין כיפת הסלע, בית-מקדש חדש; עבד אל-מלך הוא במעשיו שליח ביד אללה; ⁶⁹ וסוף המסורת מחזיר אותנו ליסוד חשוב במערך הגאולה: בית דוד.

המסורות שבחרתי להביאן כאן מבליטות יסוד של ירושה אסלאמית של ירושלים ואתר המקדש וניכרת בהן כאמור הבעייתיות המיוחדת של דת המבקשת לגיטימיות אצל הדתות שקדמו לה, ועם

62 בן אל-ימאן. מת בשנת 36 להג'רה. ראה עליו: ח'יר אד-דין או-זרכלי, אל-אעלאם, ב, ביירות 1980, עמ' 171.
 63 אבן אל-מרג'א, עמ' 35, מס' 24; השווה: אל-ואסטי, מס' 49; פצי'אל (לעיל, הערה 36), דפים 283-84א.
 64 אבן סעד, כתאב אט-טבקות אל-כביר, א, חלק ראשון, מהדורת א' זכאו, ליידין 1904, עמ' 107. בשם מחמד בן כעב אל-קרטי, שהיה ממוצא יהודי. ראה עליו: אל-בח'ארי (לעיל, הערה 10), א 1360, עמ' 216; חליה (לעיל, הערה 58) ג, עמ' 212; תאריח' אל-אסלאם (לעיל, הערה 10), ד, עמ' 199; אל-ג'רח ואת-תעדיל (לעיל, הערה 21), ד, עמ' 67.

65 M. Schmitz, 'Ka'b al-Ahbar', EI², IV (1978), pp. 316-317. ראה עליו:
 66 אבן אל-מרג'א, עמ' 154, מס' 195. השווה: אל-אנס אל-ג'ליל (לעיל, הערה 56), עמ' 203-204; לטאאף אל-אנס אל-ג'ליל (לעיל, הערה 56), דף 5א. אל-מכנאסי, כתאב פיה פצי'אל בית אל-מקדס ופצי'אל אש-שאם, כ"י טובינגן, 25, דפים 220-221. לדברי נחמה לירושלים ובית-המקדש החרב ראה גם: אבן אל-מרג'א, עמ' 154-155, מס' 196-198.

67 התוספת לקוחה מתוך: נאצר אד-דין אל-חנפי, כתאב אל-מסתקצא פי פצי'אל אל-מסג'ד אל-אקצא, כ"י אסקוריאל 1767, דף 28ב.

68 אבן אל-מרג'א, עמ' 63, מס' 50; השווה: אל-ואסטי, עמ' 86, מס' 138, כתאב אל-מסתקצא (לעיל, הערה 67), דף 28א, שורה 7; פצי'אל (לעיל, הערה 36), דף 50א, השווה בהערה 63.

69 לינדר העיר על 'ראית דמותו של קונסטאנטינוס בליטורגיה היוונית והמזרחית במתכונת דמויותיהם של בוני ירושלים התנ"כית, כדוד ושלמה'. ראה: לינדר, ירושלים כמקד, עמ' 8. וראה גם: פראוור, ירושלים, עמ' 49.

זאת מבקשת להדגיש את ייחודה שלה. משתקפים בהן מצד אחד אלמנטים האפייניים לפולמוס של הנצרות כנגד היהדות, בנושא ירושלים, ומן הצד האחר הכמיהה של יהודים לבית-המקדש ולירושלים. מסורות מן הסוג הזה נדירות וחלקן קשורות בדמויות של מומרים יהודים שקשה היה להם להינתק מנטל מורשתם. הן מאפיינות רק אלמנט מסוים בתוך מכלול רחב ומורכב של תפישות שבהן בא לביטוי יחס האסלאם לירושלים, ולמעשה קליטת המורשת היהודית והנוצרית במערכת הערכים של האסלאם היא נרחבת מאוד. יסודות של מתח והמשכיות ביחס האסלאם אל הנצרות והיהדות מתגלים בקשר לירושלים לא רק בתפיסות מופשטות אלא גם בתהליך הפיכתה של העיר למרכז פולחני.⁷⁰

מונח בזכויות יוצרים

70 השווה למשל: ע' לבנה-כפרי, 'קדושת ירושלים באסלאם לפי ספרות שבחי ירושלים', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ה, עמ' 303-304, ובמיוחד הערה 345, וכן במקומות רבים נוספים.